

Copyright © Maša Drndić, Andrej Nikolaidis
Copyright © 2020 ovog izdanja Udruženje KROKODIL

Projekat Zajednička čitaonica organizuje Udruženje KROKODIL.

krokodil
Engaging Words

Izdavanje ove knjige je omogućila organizacija:

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

•

ZAJEDNIČKA ČITALNICA #6: ANTI/FAŠIZAM

Tekstovi:

Daša Drndić

Andrej Nikolaidis

•

-

O PROJEKTU ZAJEDNIČKA ČITALNICA

Ediciju *Zajednička čitaonica* čine tekstovi pisaca i spisateljica koji su pisali ili pišu na zajedničkom jeziku, bez obzira na to da li su svoj jezik nazivali ili nazivaju bosanskim, crnogorskim, hrvatskim ili srpskim, ili za njega koriste ili su koristili neki drugi naziv. Njihov rad stvorio je i stvara zajedničku riznicu u koju je pristup moguć bez jezičkih poteškoća i prevođenja i koja ostaje otvorena svima nezavisno od političkih promena unutar samog geografskog prostora koji je obuhvaćen zajedničkim jezikom. U toj riznici pronalazimo i iznova promišljamo nezaobilazne tekstove na ključne teme današnjice, a te radove, iz bliske ili dalje prošlosti, prate *odgovori* savremenih autorki i autora pisani specijalno za ovu ediciju. Cilj *Zajedničke čitaonice*, dakle, jeste stvaranje *pojmovnika* koji će čitatelju omogućiti ne samo lakše snalaženje u susretu s aktuelnim problemima i pojavama već i vrhunski književni užitak.

Sam projekat *Zajedničke čitaonice* kojeg, uz istoimenu ediciju, čini i serija javnih debata, predstavlja direktni nastavak projekta *Jezici i nacionalizmi*. Inspirisana ovim projektom i posledičnom *Deklaracijom o zajedničkom jeziku*, *Zajednička čitaonica* želi pokazati svu raznolikost i bogatstvo četiri ravnopravne, standardne varijante našeg policentričnog jezika. Na njemu je nastala, pa i dalje nastaje, jedna velika evropska književnost unutar koje se knjige i njihovi pisci slobodno kreću bez pasoša i putovnica, bez provere porekla i nametanja ekskluzivnog vlasništva.

Iako mu nedostaje jedan naziv, kako je obično slučaj s jezicima, smatramo da ta neobičnost samo predstavlja poziv i dodatni izazov da se taj jezik neprestano otkriva u svim njegovim standardnim i dijalektalnim oblicima, književnosti, filozofiji, muzici i popularnoj kulturi, regionalnim prožimanjima, internacionalnim uticajima te istorijskom razvoju. Na tu avanturu otkrivanja pozivamo čitateljice i čitatelje koji govore, koriste, stvaraju i žive zajednički jezik i kojima on jedino i pripada, ma gde bili.

•

TRI ESEJA O ANTI/FAŠIZMU

Daša Drndić

PUZEĆI FAŠIZAM

Ponekad, kad netko spomene Beograd, u sebi zapjevam onu Marleninu – *Ich hab' noch einen Koffer...* iako je to laž. Ako se pokaže da nakon dvadeset godina „tamo”, sada ovdje, u Beogradu, ipak još uvijek čami neki „ostavljeni” kofer, neki mali komad kartonske bagaže, u njemu više nema bogzna što: nekoliko zakopanih urni i nešto pouzdanih adresa promijenjenih naziva. Kao što se, uostalom, s vremenom sva bagaža jednog ljudskog života istroši, raspadne u prah.

Prema Barthesu, osnovna tehnika diskursa je fragmentacija ili digresija, odnosno – ekskurzija. Znači, neka razglednica Beograda bila bi poput fotografije, kratki izlet,

digresija u odnosu na ono što u njemu pulsira danas. Vidni aparat nije naprosto kamera, bilježnik informacija. U procesu gledanja, oko i mozak organiziraju, analiziraju i prerađuju podatke iz vanjskog svijeta, a oko izoštrava samo dijelove vidljivog svijeta dok nepotrebne, redundantne podatke eliminira. Takav svjesno-nesvjesni proces, taj kontrolirano-spontani pohod u vrijeme i događaj, čini neku vrstu višedimenzionalne razglednice. Ali pravljenje takve razglednice traži dugačak i opširan tekst, složen tekst, u najmanju ruku složen koliko je složeno višedecenijsko življenje u nekome gradu, sa nekim gradom.

Susan Sontag pisala je o fotografiji kao elementu mita, kao statičnom objektu koji iz zagrljaja vremena čupa slike onoga što je nestalo, bilo da se radi o ljudima, prostoru ili pejzažu, i tako postaje aktivni pomagač pri svakom procesu žalovanja čija je svrha, između ostalog, i pomirenje sa stvarnošću.

Zato je ispisivanje kulturno-političke razglednice Beograda prije i poslije 1990-ih, i to na četiri kartice, za mene nemoguća misija, a za vas bi, globalno gledajući, to bio nezanimljiv poduhvat. Jer moj Beograd i jest i nije privatni Beograd i kao takav zaslužuje i više i manje od 8000 slovnih znakova. Tako, opet neću o Beogradu.

Pa, u vezi sa sinkroniziranim napadom trojice manje-više desno orijentiranih javnih ličnosti u manje-više

desno profiliranoj i huškački orijentiranoj HTV emisiji *Pola ure kulture*, uz jedan oprezno suprotstavljen – možemo ga nazvati – ljevičarski glas, a sve u vezi s tekstom Jurice Pavičića o političkom konvertitstvu Slobodana Novaka, evo nekoliko općih opaski.

Godine 1997. Umberto Eco objavio je knjižicu naslovljenu *Cinque scritti morali*, koja sadrži pet eseja: „Razmišljanja o ratu”, „Vječni fašizam”, „O štampi”, „Kad na scenu stupi drugi” i „Migracije, tolerancija i ono što se ne može tolerirati”. Najintrigantniji i, ne samo na Hrvatsku, tragično primjenjiv je Ecoov esej „Vječni fašizam”, prvi put pročitao 1995. američkim studentima Sveučilišta Columbia u trenutku kad su Ameriku potresali atentat u Oklahomi i otkriće da u Sjedinjenim Državama postoje vojne organizacije ekstremne desnice. Tvrdeći kako je riječ „fašizam” postala sinegdoha, *pars pro toto* naziv za različite totalitarne režime, Eco sastavlja popis tipičnih obilježja onoga što naziva „Ur-fašizmom” ili „vječnim fašizmom” i podrobno ih obrazlaže.

Kao obilježja fašizma, odnosno ur-fašizma, Eco navodi kult tradicije, odbacivanje modernizma i kult akcije radi akcije, pa kaže: „Akcija je lijepa sama po sebi, i zato je treba sprovesti bez ikakvog razmišljanja. Razmišljanje je oblik kastracije... stoga, kultura je sumnjiva u onoj mjeri u kojoj biva poistovjećena s kritičkim stavovima”.

Kao daljnja obilježja fašizma, Eco navodi neprihvaćanje kritike („Za Ur-fašizam, *neslaganje je izdaja*”), strah od drukčijeg („Ur-fašizam je rasistički po definiciji”), opsjednutost zavjerom, po mogućnosti i međunarodnom, ksenofobijom, nepostojanje borbe za život nego prije svega „života za borbu” („Pacifizam je stoga šurovanje s neprijateljem... Život je neprestani rat”), „narodni elitizam”, kult heroizma koji je usko povezan s kultom smrti, prezir prema ženama i netolerantna osuda drukčijih seksualnih navika, od celibata do homoseksualnosti, „kvalitativni populizam” („Pojedinci nemaju prava, dok je ‘narod’ zamišljen kao kvaliteta, kao monolitni entitet koji izražava ‘zajedničku volju’”) i novogovor.

Eco, međutim, zna da ne otkriva toplu vodu, pa kaže: „Ova obilježja se ne daju sistematizirati: mnoga od njih uzajamno su proturječna i svojstvena nekim drugim oblicima despotizma i fanatizma. Međutim, samo jedno od njih sasvim je dovoljno da se fašistička maglina zgusne.”

Izraz „fašizam” prikladan je za sve situacije, jer postoji mogućnost da se iz fašističkog režima odstrani jedan ili više vidova fašizma, a da on i dalje ostane fašistički. „Uklonite iz fašizma imperijalizam”, kaže Eco, „i dobit ćete Franka i Salazara; odstranite iz njega kolonijalizam i dobit ćete balkanski fašizam. Dodajte talijanskom fašizmu radikalni antikapitalizam (čijim čarima Mussolini nikada nije podlegao) i dobit ćete Ezru Pounda. Dodajte kult keltske mitologije i misticizam svetog Grala (potpuno stran službe-

nom fašizmu) i dobit ćete jednog od najvažnijih fašističkih gurua, Juliusa Evolu.” Toliko, ukratko, o fašizmu.

U svojoj knjizi *French Literary Fascism* David Carroll tvrdi i dokazuje kako se između dva rata određen broj značajnih francuskih pisaca priklonio fašizmu kroz svoju estetiku, a ne usprkos njoj ili odvojeno od nje. Pa kaže: „Ideja da takozvani autentični umjetnik, pisac ili kritičar u funkciji umjetnika, pisca, znalca ili kritičnog čitatelja, ne može istovremeno biti i politički ideolog, rasist ili antisemit, da se umjetnost i literatura same po sebi suprotstavljaju političkom dogmatizmu i rasnoj pristranosti i mržnji, zapravo je mistifikacija umjetnosti i literature kao i umjetnika i pisca”. Carroll tvrdi da ne postoji diskontinuitet između estetike i privrženosti fašizmu, i da su mnogi kritičari pokušavali spasiti reputaciju pojedinih pisaca tako što su nastojali odvojiti njihova književna dostignuća, koja cijene, od njihovog fašizma – koji osuđuju. Međutim, ako je Carroll u pravu, njegov argument treba postaviti naglavačke: fašizam tih pisaca prožet je njihovom estetikom i uz nju tijesno vezan. Znači, fašiste ne možemo okarakterizirati kao psihopate, luđake, ili demagoge željne vlasti, nego i njih i njihove ideje moramo promišljati isto onoliko ozbiljno koliko ozbiljno shvaćamo ljude predane idejama socijalizma, kapitalizma, komunizma ili bilo kojeg drugog „izma”.

Zašto sad, kao, odjednom o ovome, o tom puzećem fašizmu, za naša pretpraznična jutra, kad trebali bismo se

valjda opustiti, kupovati, kupovati, jesti, jesti i veseliti se? Osjećati zajedništvo. I zašto sada, kad uostalom sve ovo već znamo. Ali sveopće zajedništvo, pogotovo ono euforično, patetično domoljubno-vjersko-nacionalno zajedništvo, to smo valjda naučili, opasno je, a to što pojedine agencije ruše kreditni rejting Hrvatske, odlažu Hrvatsku na otpad, to i takvo zajedništvo dodatno hrani. Broj nezaposlenih i dalje raste, a vode se naizgled male političke bitke. Defamacija lijevo orijentiranih javnih osoba širi se. Za sada naizgled bezazleno, ali neargumentirano i sve glasnije. Te prije-pori oko Istre, te rasprave oko budućeg gradonačelnika Zagreba, te zahtjevi da se u Saboru govori jezikom hrvatskim, kao da se u njemu govori nekim drugim jezikom iako se u njemu često govori jezikom neartikuliranim, nepismenim i prostačkim. Bankrot neke beznačajne poljo-privredne apoteke postaje vijest dana, izvlače se dvadeset godina stare video-snimke s preoceanskih emigrantskih skupova i tako dalje. Male otrovne kapsule ubacuju se u naše življenje kako bismo, ovako gladni kruha, sanjali da jedemo kolače, i kako bismo opčinjeni šetali adventski ukrašenim hrvatskim gradićima.

Istječe mi prostor, pa završavam:

Oprez, virus fašizma migolji se u svojoj čahurici, a kad se okoti, zaskoči nas bez najave, stegne za gušu i oduzima disanje.

FAŠIZAM, WELCOME

Predugo ovo traje. Ova fašizacija Republike Hrvatske. S mijene pa na uštap, dvadeset i pet godina. Drugi svjetski rat i ideologija toga rata diljem Evrope povukli su se u zapećak nakon što su u svom divljačkom pohodu dvanaest godina (1933-1945) razarali evropsko tkivo i za sobom ostavili pustoš. Evropa se pokušavala uljuditi, sad se ponovno popišmanila, dosadno joj je. Uneređuje se i za sobom ostavlja putridni vonj. Mala (nebitna) Hrvatska kao da je jedva dočekala pustiti svoj piskutavi glas potpore uspavanoj nemani. I sad kriješti.

Danas, na apsolutno svim frontama, na svakom terenu, ekonomskom, političkom, vjerskom, kulturnom, jezičnom, sportskom, modnom, općenito – društvenom,

znači i na onom intimnom, vidimo kako fašizam prodire u naše male zaštićene atare i ruši naše ipak nevješto sklepane fortifikacije.

U Evropi, pa tako i u Hrvatskoj, vlada tabu u vezi s riječju „fašizam” kada se ona odnosi na današnje političke i druge pojave. Postoje desni ekstremizam, radikalna desnica, populizam, desničarski populizam, ali fašizam: „nemojte tako”, „pa živimo u demokraciji!”, „to su periferne, marginalne pojave, neinstitucionalne”.

Vrijeme je sve te prirepke nedemokratske ideologije nazvati onim što jesu: fašističke. Oni nisu elementi fašizma, oni jesu fašizam. Nema ovdje vremena za analizu fašizma, uostalom mnoge su knjige napisane o tome kako, kada i zašto se on javlja, mnogi su analizirali i demaskirali njegovo lice i naličje, a relativno malo je zapisano o tome kako ga rušiti.

Godine 2004. američki povjesničar Robert O. Paxton, koji se bavi fenomenom fašizma, u svojoj knjizi *The Anatomy of Fascism* kaže kako u 21. stoljeću nijedan fašist neće pristati da ga se naziva fašistom. Fašisti ipak nisu tako glupi, kaže Paxton, i to se uklapa u njihovo majstorstvo u umijeću laganja. (Kao eklatantni primjer tu je današnji hrvatski ministar kulture Zlatko Hasanbegović.)

Jedna od prepreka u konfrontaciji s fašizmom jest strah od slobode. Sloboda nas ostavlja na brisanom pro-

storu u kojem smo nove putove primorani tražiti sami. Na tom prostoru nema mase ni njene filozofije. Na tom prostoru nema kiča, tog zavodnika ugodnog i lijepog, te krivotvorene slike ljepote, laži koja bezvrijednom imputira vrijednost, na tom prostoru postoji sjećanje, ne njegovo frenetično satiranje i tabananje.

Kič kultura, a ona je oslonac fašizmu, privlači masu, masa privlači populizam, populizam doziva nacionalizam, a s njim pod ruku stupa mržnja, pa agresija, i eto nam fašizma.

Odbijanje da se suočimo s prošlošću, odnosno s poviješću, dovodi do ponavljanja te lažno zaboravljene, tj. potisnute prošlosti. Zemlje u kojima danas jača krajnja desnica, te je u nekima i na vlasti, uglavnom su one koje nikada jasno nisu priznale krivicu i odgovornost, a kamoli se ispričale za strahote u kojima su sudjelovale tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća. Naravno, s izuzetkom Njemačke, koja se suočila sa svojom prošlošću i još uvijek to radi, i koja je prihvatila odgovornost za ono što je bilo. Ali, iako je u Njemačkoj danas krajnja desnica slaba – ona jača. Iako su njeni članovi malobrojni, njihov broj raste, unatoč tome što je desnica centra još uvijek dominantna i – relativno uljuđena.

Onda, tu je pitanje demokracije. Demokracija je izgubila legitimitet. Nakon krize 1920-ih koja je dovela do de-

presije 1930-ih, ljudi su se odrekli demokracije. Velikim bankama i korporacijama u Njemačkoj i u fašističkoj Italiji odgovaralo je urušavanje demokracije. Klasični fašizam bio je saveznik autokratskoj državi, financijskim elitama i uplašenom narodu. Svi su oni bili spremni trampiti hirovitu demokraciju, od koje nisu imali neke koristi, za ultra-nacionalizam. Godine 1938. Thomas Mann iz Sjedinjenih Država upozorava: „Dođe li ikada fašizam u Ameriku, doći će u ime slobode”.

Sve ovo događalo se prije osamdeset godina. I ponovno se događa danas. Ukratko, Evropskoj centralnoj banci i evropskim političkim elitama prioritet su banke i njihovo poslovanje dok im potrebe ljudi postaju sve manje bitne. Fašizam se još uvijek nije potpuno razmahao Evropom, pa ni svijetom, ali svi preduvjeti za njegovo ustoličenje su tu. Usporedbe između današnje Evrope i one nakon Prvog svjetskog rata, više su nego očite.

Godine 1933. Reichstag gori, nacisti hapse svoje političke protivnike, nacionalsocijalisti preuzimaju vlast, Hitler proglašava Treći Reich, Dachau prima prve „goste”, utemeljen je Gestapo, uz pomoć studenata i njihovih profesora, diljem Njemačke javno se spaljuje između osamdeset i devedeset tisuća knjiga, a to je tek uvod, „Tamo gdje spaljuju knjige, na koncu će spaljivati ljude” još 1821. upozorava Heine, čija djela te 1933. također gore, ali tko će u žaru opće euforije slušati šapat razuma.

I Hrvatska se kroz povijest malo-malo pa raspamećuje, sad je već luda. Oni kontejneri za smeće iz 1990-ih puni 'nepoćudnih' knjiga, oni filmovi o gospama, oni pravopisi i razlikovni rječnici, ono raseljavanje stanovništva, ono višemjesečno logorovanje invalida-boraca usred glavnoga grada pod cirkuskim šatorom i njihovo kotrljanje ulicama poput pripadnika kakve mračne sekte u crnim majicama s golemim bijelim križevima na poprsju kao da opominju na moguću inkvizicijsku egzekuciju neistomišljenika – *what a show!*, oni euforični dočeci osuđenih ratnih zločinaca, ona paranoja, one pjesme, one crne uniforme, oni nadgrobni spomenici u slavu ustaša-krvnika, ona valuta, ono čekićanje ploča, onaj nasilni (institucionalni) prodor prvo u medije, pa u vrtiće, pa u osnovne škole, pa na fakultete, pa evo, koliko jučer i u spavaće sobe, ono urlanje i, usred te nesnosne larme, ona sveopća, ona ubitačna – šutnja.

Dakle, 1933. izlozi su oblijepljeni upozorenjem „Nijemci, ne kupujte od Židova“, uvodi se zakon o legalizaciji eugeničke sterilizacije, zabranjuje se osnivanje novih političkih partija, Njemačka najavljuje napuštanje Lige naroda.

Na plenarnoj sjednici Lige naroda njemački novinar i židov Štefan Lux istrčava pred govornicu, moli svijet da se urazumi, Židovi nestaju, viče, spriječite ovaj užas, moli Štefan Lux, ali svi šute, redari ga pokušavaju izbaciti iz dvorane, a on se onda ubija, tamo pred svima, na plenar-

noj sjednici Lige naroda, prosviravši sebi metak kroz sljepo-
očnicu, na plenarnoj sjednici Lige naroda, ne bi li svijet
progledao.

To se događa 1936., kad Štefan Lux pojma nema
kakav će tek pir luđaka uslijediti, kakav krvavi karneval
pomahnitala Povijest sprema. Glasnogovornik najavljuje
polusatnu pauzu. Delegati se mogu osvježiti, kaže glas-
nogovornik, pribrati se nakon ovog skandaloznog čina no-
vinara Štefana Luxa. Sala se prazni, liječnici konstatiraju
smrt, bolničari iznose tijelo Štefana Luxa, a čistačice hi-
trim pokretima peru krvlju usvinjen pod ispred govornice.
Ništa ne pomažu silna pisma upozorenja koja Štefan Lux
šalje vodećim ljudima svijeta. Vodeći ljudi svijeta naglo se
oglušuju. Sjednica Lige naroda se nastavlja, a dan poslije,
švicarske novine škrto izvješćuju o neprimjerenom djelu
'psihički labilnog' Štefana Luxa.

Prema pisanju Tonyja Patersona u britanskom *Inde-
pendentu* u ožujku ove godine, u Berlinu je procurio mani-
fest nedavnog pobjednika na njemačkim lokalnim izborima,
protuimigrantske stranke koja planira drakonske zakone
koji bi diskriminirali hendikepiranu djecu, samohrane maj-
ke i osobe s mentalnim oboljenjima, kao i da se u školama
smanji „prenaglašavanje” nacističkog doba.

Ovi radikalni prijedlozi nalaze se u izbornom manifestu
desničarske populističke *Alternative für Deutschland* (AfD),
zašto ne reći – neonacističke stranke, koja sada ima pred-

stavnike u osam od šesnaest državnih parlamenata, a preko 70% Nijemaca vjeruje da je AfD na sigurnom putu da dobije zastupnička mjesta u njemačkom nacionalnom parlamentu, u Bundestagu, na izborima sljedeće godine.

Nacrt nacionalnog manifesta, koji je sada objelodanjen, pokazuje da AfD nije samo antimigrantska stranka, kako je djelovala u kampanji. Taj partijski manifest jasno ukazuje da AfD želi povratak na ono što naziva „nacionalnim” vrijednostima u Njemačkoj. U njemu se tvrdi da je „tradicionalna obitelj” jedini model koji može preokrenuti konstantno smanjivanje broja rođene djece u Njemačkoj. Kako bi se to postiglo, stranka namjerava zabraniti abortus i učiniti razvod težim. Nasuprot tome, njemačke obitelji s djecom dobivat će financijske poticaje. Smatraju kako su samohrane majke teret za one koji plaćaju porez i da destimuliraju zdrav obiteljski život, te za njih planiraju ukidanje državnih beneficija, kao i za prestanak financiranja javnih vrtića, jer smatraju da mala djeca trebaju ostati kod kuće, gdje bi se za njih brinuo roditelj.

Društveno nepodobne osobe su i one s mentalnim poteškoćama. (U Hrvatskoj – nedavno „previdom” ukinuta invalidnina djeci s Downovim sindromom.) AfD dalje tvrdi da se alkoholičari i narkomani koji su otporni na terapiju, kao i psihički bolesni počinitelji kaznenih djela ne bi trebali liječiti u psihijatrijskim bolnicama, nego „staviti pod ključ”.

AfD također sugerira kako hendikepirana djeca ne bi trebala „po svaku cijenu” biti uključena u redovito školovanje jer bi, tvrde, njihova prisutnost mogla naškoditi napretku druge djece. Žele i da se dob krivične odgovornosti spusti sa četrnaest na dvanaest godina. Stranka se zalaže i za smanjivanje državnih beneficija i za porez od 20% za sve, što bi primarno koristilo bogatima.

Što se tiče učenja povijesti u školama, AfD namjerava prekinuti ono što opisuje kao „trenutna ograničenja” u povijesnom učenju „perioda nacionalsocijalizma”. Umjesto toga predlaže „šire razmatranje povijesti”, koje bi uključivalo „i pojedine pozitivne aspekte” njemačke prošlosti.

Izborni manifest AfD-a sadrži i prijedloge da muzeji i kazališta pojačaju svoju identifikaciju s „njemačkom” u odnosu na „stranu” kulturu.

Manifest kaže kako bi država trebala postaviti „ograničenja” na prakticiranje islamske vjere. Minareti bi trebali biti zabranjeni kao i javno nošenje burki i nidžaba. Muslimanske organizacije izgubile bi porezne povlastice. Muško bi obrezivanje bilo zabranjeno kao i ritualno klanje životinja bez anestezije.

Dakle, program AfD-a pisan je vokabularom 20-tih i 30-tih godina prošloga stoljeća, a sadrži teze i propagira ideje, ideologiju Trećega Reicha koja se u pojedinim bit-

nim segmentima poklapa s ideologijom i sve češće s praksom onih koji su u Hrvatskoj trenutno na vlasti i njihovih kvazi-neinstitucionalnih satelita. S tim da su u Hrvatskoj dodatno aktivni i profašistički ogranci Katoličke crkve.

Globalno gledajući, zasada fašizam puzi, ali sve brže puzi, tu i tamo, ovdje i ondje i, ukoliko mu se sada ne stane na put, nije više pitanje vremena kada će toliko ojačati da će se uspraviti i iznova krenuti u svoj makabristički marš. Pojedinačni otpori tom pohodu fašizma, pa i oni u relativno malim skupinama – iako sve češći, kako vidimo, neefikasni su, nemoćni da ga zaustave.

Smrt fašizmu može donijeti jedino masovni otpor, glasan i nedvosmislen („radnici i seljaci i poštena inteligencija”). Takav otpor traži pristajanje na rizik i na neizvjesnost, on donosi mnoge nesigurnosti, ali pruža jedinu mogućnost za kretanje prema slobodi.

O OCU I TRAJNOM ANTIFAŠIZMU

*Mrtvi vide naše njuške
razvučene od uha do uha
Mrtvi vide naša
tijela što se taru uzajamno
Mrtvi vide naše ruke
složene za pljeskanje¹*

Političke manipulacije su konstanta, a naročito ožive u svako predizborno vrijeme, svuda. U demokratskim, u manje demokratskim i u nedemokratskim sistemima. One su negdje prozirne, slabo pripremljene rudimentarne igre, ali

---

1. *Posmrtna rehabilitacija*, Tadeusz Różewicz

gotovo uvijek obmotane plaštem slatkorječivosti i laži. S druge strane, političke manipulacije mogu biti sofisticirane i u prvi mah teško prepoznatljive, premda je njihov krajnji učinak jednak onim agresivnim: građani se osvijeste „kad je već kasno“.

Dodjeljivanje Ordena Stjepana Radića Ljubomiru Drndiću 23. kolovoza 2016., na Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, bilo bi, po meni, prihvatljivo da se ta manifestacija, ili možda prikladnije – predstava, nije odigrala u ozračju onog izgleda za neke još uvijek žuđenog Tuđmanovog, a meni neprihvatljivog – miješanja kostiju. Miješanja kostiju ne nevinih žrtava poslijeratnog komunističkog režima, ljudi s vizijom o izgradnji slobodnog, demokratskog, otvorenog svijeta, nego kostiju ideološki retrogradnih, nacionalističkih „elemenata“ čiji se snovi temelje na isključivoj, arhaično-tradicionalističkoj viziji jednog u suštini samozadovoljnog, zatvorenog društva.

Polazne točke

Ne znam koliko bi Ljubomiru Drndiću danas Orden Stjepana Radića značio. Tijekom svog života „sakupio“ ih je možda dovoljan broj: za razne FNRJ i SFRJ zasluge prvoga i drugoga reda, ona od predsjednika Egipta (Nasera), Sudana (Nimeirija) i Finske (Kekkonena), od premijera Švedske (Palmea), Italije (Pertinija) i tako dalje.

Nemoguće je spajati, još manje izjednačavati „dva totalitarizma”, onaj nacifašistički s onim staljinističkim, unatoč golemom broju žrtava obaju režima jer, naprosto polazne točke, odnosno ideologije, bile su im suprotne.

Potpuno svjesna činjenice da je pri dodjeli Ordena Stjepana Radića dvjema osobama koje se po svom životnom putu, svojim ljudskim i političkim angažmanom, svojim konkretnim akcijama u ime boljega sutra za svakog pojedinca, svojim postignućima, svojim radom i svojim životima u cjelini, nalaze na suprotnim polovima, pristala sam u ime svog umrlog oca to priznanje prihvatiti ne bi li se bar djelomično ublažila nepravda koja mu je od 1990-ih do njegove smrti nanošena.

Možda napišem knjigu o svome ocu, knjigu o njegovim nedosanjanim snovima, o njegovim vizijama koje se pedeset godina poslije (kad njega više nema) pretvaraju u stvarnost, o njegovim ljubavima, o njegovoj partizanskoj borbi, o njegovom trajnom antifašizmu i opsjednutosti idejom *fratellanze* i *convivenze* (bratstva i suživota), o njegovim političkim bitkama, o njegovom partijskom neposluhu i partijskim kaznama (izbacivanjima iz KPJ), koje dva desetljeća poslije ista ta Partija pokunjeno povlači, o njegovim prijateljima i političkim neprijateljima koji ga s pozicije moći prisluškuju radeći mu o glavi (Ranković, Špi-ljak, Blažević, Bakarić et al.), o njegovim putovanjima, o

hrani koju je volio, o knjigama koje je čitao, o slikarima i piscima s kojima se družio, o njegovim partijama šaha i preferansa, o jezicima koje je govorio, o skromnosti s kojom je živio, o siromaštvu u kojem je umro.

Po čijoj direktivi?

Ni danas se ne zna (ali se nagađa), a prošlo je više od sedamdeset godina, po čijoj direktivi Ante Drndić u vrijeme rata (u Istri) svojim drugovima donosi vlastitu smrtnu presudu ne znajući što u njoj piše, a koja se odnosi i na njegovog brata Ljubomira, ali zna se da već tada raste sukob između dogmatâ i liberalâ unutar Partije, sukob koji će trajati do njenog raspada i iz čijeg će središta frcati otrovne strijele, „ubijajući” jedne i nadahnjujući druge na prkos i neposluh.

Mogla bih pisati o tome kako, zajedno s bratom, Ljubomir 1943. utemeljuje i uređuje *Glas Istre*, čiji se ratni brojevi tiskaju u ilegalnim štamparijama između sjeverne Istre i Gorskog kotara; mogla bih pisati o njegovom *Proglašenju narodu Istre* od 13. rujna 1943.: „Istra se priključuje matici zemlji i proglašava se ujedinjenje s ostalom našom hrvatskom braćom. Živjela hrvatska Istra!”, i kako toj odluci kumuje narod Istre, a ne KPJ, što pojedinim političkim glavešinama tada i poslije prilično ide na živce; mogla bih pisati o tome kako već 1945. totalitarni umovi orgijaju, „a

ja nisam mogao udariti na naše ratne drugove, na kulake, narodnjake i svećenike, odnosno na Talijane koji su u velikom broju s nama ratovali”, pa lokalni partijski moćnici, dođoši koje „vrh” šalje u Istru da mute vodu, kreću u prljavu, ostrašćenu kampanju punu izmišljotina i prijetnji; mogla bih pisati o falsificiranim izborima u izbornoj jedinici Poreč-Buzet u studenome 1953., o čemu u jednoj svojoj knjizi ipak nešto kažem, o izborima na kojima se, kao riječko gdje u tadašnjoj državi, na listi za Istru nalaze čak tri kandidata, od kojih je jedan Ljubomir koji, zbog uvažavanja autoriteta argumenata, a ne argumenata autoriteta (Partije) – smeta, pa se raja podmićuje sitnim novcem, besplatnim prijevozom, bonovima za hranu i jalovim obećanjima o boljem životu kako bi neartikulirano urlala, vrlo rabijatno zapjenjena. Desetljećima poslije Ljubomiru stižu privatna pokajnička pisma s molbom za oprost. Sav ovaj cirkus proteže se do danas (manipulacija, manipulacija), što samo potvrđuje onu Alphonsea Karra, „*Plus ça change, plus c’est la même chose*”.²

Drveni sanduci

Mogla bih pisati o tome kako i gdje 1948. živimo u Zagrebu dok je Ljubomir urednik u Naprijedu, ili kako se 1953. teretnjakom Crna Gora vraćamo iz Amerike dok

---

2. (fra.) Što se stvari više menjaju, više ostaju iste. (Prim. ured.)

drugi jugoslavenski diplomati plove na kraljicama Mary ili Elizabeth, kako poslije od drvenih sanduka (iverica) pravimo namještaj i premazujemo ga rezeda masnom bojom, kako nam snijeg upada u sobe i kako se moj brat i ja liječimo od početnog stadija tuberkuloze. Mogla bih pisati o drugim bitkama Ljubomira Drndića unutar SK, „Imao sam mnogo borbi unutar SK, izbacivan sam iz Partije, pa priman natrag, a nakon dvadeset godina i pismeno dobivam potvrdu da sam bio u pravu, a rukovodstvo nepogrešive Partije u krivu. Malo ljudi u bivšoj Jugoslaviji dobilo je takvu potvrdu”. Mogla bih pisati o tome kako, kad ga odstranjuju iz svoje neposredne visokopolitičke blizine, šutnuvši ga u „benigni” resor turizma („Tamo će biti kuš”), on ostvaruje svoj san o otvorenoj Jugoslaviji, pa se na godinu dana ukidaju vize za sve strane državljane i počinje pravi, ozbiljni turizam; mogla bih pisati o tome kako, kad ga drugi put „miču s očiju”, dok poslušnike šalju u diplomatska predstavništva u Pariz, London ili Washington, Ljubomira (po kazni) liferuju u Sudan, gdje ubrzo u Nubijskoj pustinji jugoslavenske firme kreću bušiti i graditi bunare i gdje hiljade života biva spašeno od gladi i žeđi; ima tu još koječega, ali taj jedan život mali je za povijesno sjećanje, ma koliko prkosan i vizionarski bio, pa tako ni javna televizija, ona HRT, ne nalazi za potrebno jednu sekundu posvetiti smrti Ljubomira Drndića, nijedna dnevna novina, osim Glas-a Istre i Novog lista, napisati tri retka.

Gotovo ništa Ljubomira nije moglo dotući – zatući. Ni rat, ni Staljin, ni Tito, ni Partija, jer u svojim bitkama nije bio sam. Imao je kompanjone, imao je našu majku i imao je nas. Otuda, možda, ta slika koja mi povremeno dolazi pred san: Ljubomir, svjež obrijan, u trokrevetnoj sobi bolnice sjedi na rubu svoje postelje i dočekuje me s osmijehom, raširenih ruku.

Bilo je stresno živjeti s Ljubomirom. Sve dok nismo otišli, a djelomice i poslije, moj brat i ja sudjelovali smo u detektivskom akcijskom filmu s elementima političkog trilera strave i užasa. U filmu u kojem glavni junak pada u klopke, iz njih se izvlači, da bi iza ugla naletio na novu sačekušu.

„Krasna zemljo, Istro mila, to mi svirajte kad umrem”, govorio je, i to mu je onda veličanstveno otpjevala Elis Lovrić, prvo u krematoriju u Zagrebu, gdje neki pogledavali su se čudno, onda u njegovoj Istri, gdje neki su plakali. Posljednji intervju koji je Ljubomir dao za istarske novine nosio je naslov „Istro moja, sretno!” U Zagrebu na kremaciju došla je delegacija antifašista, došli su Istrani, govorio je Milan Rakovac, došao je Buda Lončar i poklonio mu se, srce mi se steglo.

Milan Rakovac rekao je tada ono bitno za život Ljubomira Drndića. Ali tamo nije bilo nikoga da njegove riječi u javnost prenese. „Ljubo Drndić, posljednji je iz vodstva istarskog NOP-a koji je 13. rujna 1943. posve samostalno, u

Pazinu proglasio odcjepljenje od Kraljevine Italije i 'sjedinenje s našom hrvatskom braćom'", rekao je i nastavio: „Ljubo Drndić jest generički antifašist, već golim rođenjem, kad je otac mu Edo, tvrdokorni istarski narodnjak, poveo obitelj u egzodus, s onih 120.000 Hrvata i Slovenaca. Ali Ljubo mi je tvrdokorno ponavljao, 'Ne, nismo mi bježali od Talijana niti se borili protiv njih, bježali smo pred fašističkim kulturocidom i borili se protiv fašističkog genocida'. A onda, mladi dalmatinski intelektualci, braća Drndić, dočekuju u Splitu još jedan *Rapallo*, kad Ante Pavelić s Mussolinijem u Rimu 1941. daruje Italiji i Dalmaciju. Ante i Ljubo Drndić opet bježe iz Italije, ovoga puta iz Italije u – Italiju, u svoju rodnu Istru. 'Došla je naša ura!', prenosi se glas po emigrantskim krugovima Splita, Sušaka, Karlovca, Zagreba, Maribora, Subotice. Narodnjaci, težaci, svećenici diljem Istre već su organizirani i vraćaju se 'Abesinac', Kalčić, Dušan Diminić, Berto i Zvane Črnja, Ljubo i Ante Drndić. Osam stotina Istrana je u primorskim jedinicama, nekoliko stotina NOO-a djeluje diljem Istre, Zvane Črnja osniva *Hrvatski list*, a Ante Drndić *Glas Istre*, uređuje ga zatim i brat mu Ljubo. To su naši slavni 'rebelli', pobunjenici, a Ljubo Drndić ostaje u svome moralnom rebelijanstvu, sukobljava se poslije rata s linijom Partije i braća zapravo bivaju prognana iz Istre. Gorostasni Ljubo, gromkog glasa i geste, kao Nazorov Veli Jože, grohotna smijeha, ne-

odoljivog šarma, žestoki agitator i aktivist humanističkog timbra, najbolji student na beogradskom Elektrotehničkom fakultetu, demonstrant protiv pakta s Hitlerom, partizan i komunist izbacivan iz Partije i opet priman, zaslužan za ratne reparacije od Njemačke, za slobodno putovanje iz zemlje od 1968...

Ljubo Drndić bio je među prvim kreatorima demokratizacije, jugoslavenskog otvaranja prema Zapadu i u ne-svrstani svijet.”

Tako je za gluhe uši govorio Milan Rakovac.

Njegovi ljudi

U Zagrebu nije bilo karmina, jer moj brat i ja nismo imali kamo pozvati ljude, a i većinu tih ljudi nismo poznavali. Ali zato u Karojbi na sahranu ih je, uz župana Valtera Flega, gradonačelnika Pazina Renata Krulčića i nekoliko stranačkih dužnosnika – došlo mnoštvo, a karmine su bile „festoše”. Ljubomir je ležao u blizini, pila se „njegova” malva-zija, jeli su se „njegov” pršut i kozji sir, kroštule i fritule, nazdravljali su njegovi ljudi. Iz Zagreba donijela sam oca u Rijeku. Pustila sam ga da prenoći u dnevnom boravku, tamo ima knjiga i suvenira koje mi je poklonio. Sutradan sam sjela u autobus koji kruži Istrom, stavila sam oca na sjedalo pored sebe (urna je bila upakirana u bordo rebrasti papir, pa kao da sam nosila *panettone*) i odvela ga na put,

na posljednje razgledavanje gradova, gradića i sela koje je tokom rata tko zna koliko puta prepješao, čije je ljude volio, da im kaže zbogom.

Zato, čitav ovaj cirkus oko povlačenja imena Ljubomira Drndića kroz medije, zapravo ničemu ne služi.

Svoju pjesmu „Posmrtna rehabilitacija” Tadeusz Rózewicz završava stihovima:

*Mrtvi prebrojavaju žive
Mrtvi nas neće rehabilitirati.*

•

TAKO JE GOVORIO TOMOVIĆ

Andrej Nikolaidis

Jedan: „Ova djeca bi mogla ići do kraja, do potpunog istrebljenja”

Nedjeljne kafe sa Tomovićem već dugo ne predstavljaju za mene zadovoljstvo. Ipak, održavam tu besmisleni i, povremeno, neugodnu tradiciju. Između ostalog, i zato što ništa već dugo za mene ne predstavlja zadovoljstvo. Niti za mene niti za Tomovića, kod koga, usudio bih se reći, postoji ozbiljan potencijal za samoubistvo. Taj potencijal Tomović nije razvio iz istog razloga, ili bi trebalo reći: kompleksa razloga, zbog kojih se kod nas nikada nije razvio ozbiljan fašizam. Ogavan, da. Smrdljiv i glasan, da. Smrtonosan, da. Ali ne i ozbiljan. Na to ćemo se vratiti docnije, jer evo vidim Tomovića kako se približava kafeu u kojem ga već pola sata čekam.

Taj čovjek svojoj neodgovornosti i javašluku duguje činjenicu da je još uvijek živ. Samoubistvo zahtijeva određen stepen organizacionih sposobnosti, koji je Tomovću nedostižan. Samoubistvo zahtijeva i volju, koju Tomović nema, kao što nema ni odlučnosti, još jedne stvari bez koje nema uspješnog samoubistva. Na to ćemo se vratiti docnije jer evo Tomovića, napokon ulazi u kafe u kojem ga čekam već, mora biti, čitav sat.

„Slušaj”, kažem mu dok skida kaput i sjeda za sto, „ovo je prevršilo svaku mjeru, sat i po sam te čekao sad i nikad više.”

Želi mi odgovoriti, ali ne uspijeva u tome jer su se baš u tom trenu tinejdžeri za stolom do nas uznemirili. Čim sam ih vidio da ulaze u kafe znao sam da će biti nevolje. Dok ih nesretni slučaj nije nanio na sto pored moga, kafana je bila prazna, jer ljudi ovdje bježe od mora, kao što i čitav grad bježi od mora. Pod prijetnjom strijeljanja oni, ovdašnji ljudi, ne bi kafu popili na obali. Ne! Umjesto toga, tiskaju se u kaficima preko puta pijace, gdje satima ispijaju kafe i puše, zureći pritom u pijačne nakupce i njihove gajbe pune kancerogenog povrća prošvercovanog iz Albanije. Čak i u tim okolopijačnim prčvarama gostima su dostupne novine i besplatan internet. Ali ni novine tamo niko ne otvara, kamoli internet. Svi po čitavi dan s najvećom pažnjom prate kretanje gajbi s povrćem. Čekaju popodneve časove, kada

se pijaca zatvara, kada nakupci spuste cijenu svog već polutrulog i, svakako, nejestivog povrća. Tada trče na pijacu i kupuju namirnice koje im inače ne trebaju i koje kupuju samo zato što su jeftine. Tako oni zamišljaju štednju: po naročito povoljnim cijenama kupuješ ono što ti ne treba. Kući se te mrcine, koje su čitav dan provele ispijajući kafe i pušeci, vraćaju puni bizarnog samozadovoljstva, pa ženama, koje ne smiju pitati muževe gdje su bili i što su činili jer će istoga trena dobiti po zubima, u naručje bacaju svoju trgovinu, koju ove kasnije bace u smeće pošto su one još ujutro kupile sve što je za kuću potrebno.

„U takvom se okruženju razvio naš fašizam”, mnogo sam puta rekao Tomoviću. „Ne u minhenskim pivnicama, nego u okolopijačnim ćumezima; ne među bijesnim, nezaposlenim radnicima, nego među dokonim neradnicima; ne kao ideologija krvi, tla i rase, nego kao ideologija pijračne tezgje. Razvio se naš fašizam, dakako, dockan, kada je pijaca ideologija već bila zatvorena, kupljen je iz druge ruke, u pola cijene, pljesnjiv i gnjecav”, govorio sam Tomoviću.

„Oni, ovdašnji ljudi, mogu podnijeti samo skučen prostor”, još sam mu govorio. „More je za njih nesnošljivo, pogled na pučinu ih plaši, na horizontu oni vide samo prijetnju pred kojom bježe natrag u krtičje rupe gdje provode živote.”

Kafić pored mora smo za naše nedjeljne susrete Tomović i ja odabrali baš zato što u njemu nikad nema nikoga. Konobari tu obično spavaju oslonjeni na šank. To nam ne smeta. Nije da negdje žurimo. Kad se probude, od srca nam se obraduju, obleću oko nas da ubiju dosadu koju jedino naš dolazak nakratko prekida. Jutros je, međutim, u grad stigla ekskurzija. Djecu iz unutrašnjosti doveli su *da vide more*. Djeca su izašla iz autobusa, ugledala more, u najvećem strahu vrisnula i bezglavo otrčala uzbrdo, put pijace. Dio njih, međutim, nije pokleknuo ni pred morem, pa su riješili svratiti u Tomovićev i moj kafe i tako uništiti Tomovićevu i moju kafu i Tomovićevu i moju nedjelju. Neko su vrijeme mirno sjedjeli i buljili u vodu, a onda su se, kao što sam rekao, pomamili jer se jednom od njih učinilo da je vidio jato delfina. Ostali su bez uspjeha pokušavali da snime životinje telefonom, ne bi li snimak poslije izložili na društvenim mrežama. Gomila čovjekove mladunčadi trčala je po kafeu s elektronskim napravama usmjerenim ka pučini. Kada su se napokon smirili i sjeli, mladić s piskavim glasom rekao je da delfine treba ubijati, jer su štetočine. Njegov stric živi u Budvi, stric je ribar, njemu delfini jedu ribu iz mreža. Djevojkama je isprva bilo žao delfina – Tako su slatki! – ali su se na kraju složile: ako ih treba pobiti, šta one tu mogu. Ženke su se isključile iz rasprave i odlučile da surfujući po sajtovima o turbo-folku sačekaju dok se mužja-

ci ne vrata iz lova. Mužjaci su, pak, razmjenjivali iskustva: koji je najefikasniji način da se ubije delfin? Počeli su s pojedinačnim ubistvima: s barke mu se baci riba, pa ga ustrijeliš harpunom kada izroni. Potom su se dosjetili masovnih egzekucija: baciš nekoliko štapina dinamita na jato. Za manje od minut stigli su do genocida: kantu fasadne boje od pedeset litara napunjenu ekserima i dvadeset kilograma dinamita s dugim fitiljom uz pomoć konopa spustiš na pedeset metara dubine, delfini su radoznali, jato prati kantu, kada dođe do eksplozije, to je kao da si detonirao manju atomsku bombu, tu više nema žive duše.

Ja sam se iznervirao, a Tomović je bio prijatno iznenađen onim što je čuo. „Ova djeca, dragi moj, pokazuju ozbiljan talenat”, kaže. „Ako se s njima bude radilo kako treba, oni bi se mogli do posljednjega poubijati, a ne kao mi, i svi prije nas, ostaviti posao međusobnog istrebljenja nedovršen, tako da ga moraju nastaviti neke buduće generacije koje će, opet, oboljele od javašluka kao i sve prije njih, krvave nenamirene račune u nasljeđe ostaviti nekim ljudima koji će na ovaj svijet biti pozvani nakon njih. Ova djeca bi mogla ići do kraja, do potpunog istrebljenja. Ako pretpostavimo da i Srbi, Hrvati i Bošnjaci imaju slične mlade talente, buduća će kasapnica, nadajmo se, biti i posljednja. Jer stanje je, složit ćemo se, nesnošljivo. Računi od Kosovske bitke nisu još namireni, kao ni oni od

Prvog, dakako ni od Drugog svjetskog rata, o Balkanskim i građanskim ratovima da ne govorim. Ubijanje na veresiju, eto šta je nama došlo glave: navika da se vlastiti računi ne namiruju, da se živi i ubija na kredit, da se dugovi ostavljaju djeci u nasljeđe.”

„Ponekad pomislim da je tvoja jedina zamjerka našem fašizmu to što je krajnje neefikasan, takoreći šlampav”, kažem Tomoviću.

„Naš je fašizam, naravno, sramota za fašizam”, kaže Tomović. „Negdje sam čitao o skupini balkanskih neonacista koji su se obratili pismom onima koje su smatrali starijom braćom, njemačkim neonacistima, pa im predložili saradnju. Nijemci im odgovorili da su za njih, oni, Balkanci, niža bića, da je za njih uvreda to što se ovi usuđuju nazivati sebe nacistima i obratiti im se, te da će svakako doći vrijeme kada će im ovi za tu uvredu krvlju platiti. Šta su našim kretenima zapravo saopštili kreteni iz Njemačke? Balkanci ne mogu biti nacisti. Tek fašisti. Tako je i otac Nikolaj Velimirović, koga je Srpska pravoslavna crkva proglasila svecem, mlatio protiv Jevreja i veličao Hitlera, upoređujući ga sa Svetim Savom. A nacisti ga svejedno, kao Slovena, dakle pripadnika ‘niže rase’, strpali u Dahau. Fašizam, čak i kada je bijedan kao naš, zauvijek prlja. Biti fašista nije isto što i biti panker, rejver ili metalac: ne možeš, kada ti stvar dosadi, skinuti poderane farmerice, oprati kosu i ostaviti to

iza sebe. Ne može se biti bivši fašista, kao što se ne može biti ni bivši ubica.”

„Postoji, međutim, soj koji prezirem više od balkanskih fašista”, kaže Tomović. „To su balkanski ljevičari. Pogledaj, recimo, cirkus koji su napravili s Gavrilom Principom i Sarajevskim atentatom. Da ti oči iskopaju ako pomeneš da je Princip bio terorista. Čovjek se usudi reći da je Sarajevski atentat bio teroristički čin i već sutra bude ustrijeljen u dnevnoj štampi od strane ljevičarskih crnih trojki. Iz potaje ispale u tebe čitav šaržer etiketa: autokolonizator, reakcionar, sluga Imperije... Pri tome, oni ni najmanje ne mare za činjenicu da je Princip sam sebe smatrao teroristom. Pa, on je na suđenju, na pitanje kako je naumio ostvariti ujedinjenje Južnih Slovena i njihovo oslobađanje od Austrije, odgovorio: ‘Terorom’. Ali neće valjda Princip naše filozofe, spisatelje i filmadžije učiti što su bile njegove namjere. Čovjek bi, suočen s enormnom Principovom popularnošću među ovdašnjim ljevičarima, pomislio da ovdje po čitav dan u vazduh lete zapadne ambasade, da se američki i evropski ambasadori ne usuđuju izaći na ulicu u strahu od ljevičarskih atentatora, Principovih branitelja. A umjesto da kao Princip ubijaju okupatore, šta rade naši borci protiv zapadne hegemonije? Žderu i loču na prijemima koje organizuju zapadne ambasade! Apliciraju za EU fondove! Idu na studijska putovanja po Evropi! Ne propuštaju na promocije

svojih knjiga i premijere svojih komada i filmova pozvati zapadne ambasadore! Fukara.”

„Postoji i soj koji prezirem još više od balkanskih fašista i balkanskih ljevičara: to su balkanski liberali. Ko su balkanski liberali? To su balkanski fašisti i ljevičari koji su najdirektnije finansijski vezani za evropske i američke, što javne što tajne, fondove i službe. To su balkanski fašisti i ljevičari koji su miljenici zapadnih ambasadora. Kao što psa i mačku možeš naučiti da ne sere po kući, tako i balkanski fašisti i balkanski ljevičari nauče da ne budu fašisti i ljevičari dok jedu iz ruke zapadnim ambasadorima. Fukara! Fukara!”, vikne Tomović i poskoči. „Nešto sam danas nervozan, ti ovo plati”, reče i praktično bez pozdrava me napusti.

Ispratim ga pogledom. Učini mi se da je, kada je pomislio da ga više ne mogu vidjeti, Tomović potrčao ka pijaci.

Dva: „Firer, mogu dodati, voli cvijeće u vazama”

Drugi dan Tomović stiže u naš kafe s tri sata zakašnjenja. S vrata vikne „Dobro jutro, dobri ljudi”, probudi i mene i konobare. Na sto baci primjerak jutrošnje štampe.

„Šta jutros čitam, šta jutros čitam”, veli. „Podsjećanje da je godine 1938. časopis *Homes & Gardens* objavio na tri

stranice reportažu pod imenom ‘Hitlerov planinski dom’”, počinje svoju tiradu Tomović. „Tu, u časopisu o tapetama i cvijeću”, kaže pa konspirativno naglasi „danas u vlasništvu *Home Warnera*”, prije no što nastavi, „piše sve što trebaš znati o fašizmu. Autor Ignatius Phayre vidno je ushićen domaćinom i kućom za koju je Hitler novac zaradio tako što je ‘njegova čuvena knjiga *Mein Kampf* postala bestseler zapanjujuće moći”.

„Čuj šta dalje piše smrdljivi Phayre”, kaže Tomović dok glavu naginje ulijevo ne bi li jasnije vidio slova u novinama čiji je rub umočio u svoj kapučino. „‘Svijetlom, vazдушnom kolibom dominira boja zelenog žada. Firer je sam obavio sve arhitektonske, dekoraterske i dizajnerske poslove, čak je sam odabrao namještaj’. U toj kući Hitler je uživao u ‘druženju s briljantnim strancima, osobito slikarima, muzičarima i pjevačima. Kao domaćin, oduševljava anegdota-ma koje pripovijeda”.

„Kod Hitlera se, siguran sam da to nisi znao”, diže glas vidno uzbuđeni Tomović, „dobro krkalo. Slušaj šta piše: ‘Kafa, kolači, voće i sitni slatkiši posluženi su za njih na stolovima u voćnjaku. Potom su gospođe Goebbels i Göring, u ljupkim bavarskim nošnjama, izvodile narodne pjesme i plesove, dok su hrabriji duhovi pozvani da uživaju u vožnji *Herr* Hitlerovim privatnim avionom’. Hitler je, saznali su čitaoci britanskog štampanog smeća, čovjek od mjere, kojem je strana razmetljivost. Pazi ovo: „Nema

ničeg pretencioznog u vezi Firerovog malog imanjanja. Svaki trgovac iz Minhena i Nirnberga mogao bi kupiti isto takvo, u ovim ljupkim brdima”.

„A jesi li znao da Firer”, skače na noge lagane Tomović, koji sada već više iako ga i konobari i ja savršeno čujemo, „nije bio gospodar, nego brat malog čovjeka. Slušaj ovo, možeš li povjerovati: ‘Svako jutro u devet, Hitler svoje baštovane uputi u njihove dnevne obaveze. Ti ljudi, kao i njegov šofer i pilot, nisu toliko posluga, koliko njegovi lokalni prijatelji”.

Tomović napokon sjeda i spušta ton: „Hitler je, to je slika koju minuciozno o njemu iscrtava autor članka, prije svega čovjek umjetničke duše i visoke kulture. Ne samo da su čitaoci obaviješteni o njegovim akvarelima, koje je bio prisiljen budzašto prodavati da bi se prehranio; ne samo da je bio uspješan pisac, nego je bio i vlasnik impresivne biblioteke u kojoj su ‘barem polovina knjiga one o istoriji, slikarstvu, arhitekturi i muzici’. Na njegovoj terasi stajao je klavir na kojem su se, nakon večere, izvodili koncerti, a tom prilikom bi ‘lokalnim talentima’ bilo dozvoljeno da na violini i čelu muziciraju ‘komade Mozarta i Brahmsa’. U trenutku dok *Homes & Gardens* izvještava o seoskoj idili Hitlerovog ‘planinskog doma’ i njegovom sofisticiranom, upravo nježnom ukusu, taj je čovjek već anektirao Austriju i okupirao Čehoslovačku i on polira tenkove armije koja će zgaziti Evropu. A šta o njemu veli Phayre, autor sa okom za detalje: ‘Firer, mogu dodati, voli cvijeće u vazama”.

„Sve u *Homes & Gardens* opisu Hitlera je kič: sve je, dakle, prilagođeno ukusu mediokriteta iz srednje klase koji su činili čitalačku publiku tog magazina. Poenta je jasna: Hitler je ne samo čovjek nego evropski čovjek. Možemo imati politička neslaganja s njim, no mi ipak pripadamo istoj civilizaciji i istom sistemu vrijednosti, vrišti ovaj besprizorni tekst: sa svim svojim manama, Hitler stoji između nas i komunističkih hordi s Istoka”, zaključio Tomović i srkne gutljaj kapućina.

Prisjetim se, no zadržim to za sebe, jer ne želim govoriti i želim da Tomović više ne govori: decenijama kasnije, tokom takozvane „povjesničarske polemike” u njemačkim medijima, isplivaće isti argument opasnosti s Istoka i nacizma kao odbrambenog refleksa evropske srednje klase. Tada se u njemačkim medijima moglo pročitati da je nacizam bio reakcija na komunizam: srednja se klasa uplašila da će ih komunisti klasno istrijebiti, pa su pristupili rasnom istrebljenju – da ne bi Rusi njih, oni su Jevreje, molim vas.

Još se prisjetim, ali i to zadržim za sebe, kako je kod nas, ne bi li se, je li, preduhitriilo vlastito istrebljenje od strane muslimana koji su stizali „Zelenom transverzalom”, počinjen genocid u Bosni. Klasa, doduše, više nije igrala ulogu: da bi bilo sprovedeno vjersko i etničko čišćenje igralo se na strah od vjerskog i etničkog. Podržavajući zločin u Bosni, srednja klasa u Srbiji i Crnoj Gori pristala je na vlastito uništenje: najprije kroz sankcije, potom kroz tran-

ziciju. Te 1993. nije postojala cijena koju prosječni građanin Srbije i Crne Gore nije bio spreman platiti, samo da bi u Bosni bilo pobijeno što više muslimana.

Potom ipak progovorim: „Slušaj, Tomoviću. Naslušali smo se teze kako se fašizam budi u vremenu ekonomske krize; kako ekonomski slom prethodi usponu fašizma. Kada nas uče da se ljudi hvataju za fašizam tek onda kada osiromaše, to obično ilustruju takozvanim ‘njemačkim primjerom’ – dolaskom Hitlera na vlast. Je li tako? Jeste. A šta ćemo s našim, jugoslovenskim primjerom? Naši nacionalizmi rascvjetali su se u crne, smrdljive fašizme ne u vremenu krize nego naprotiv: baš u trenutku kada se u Jugoslaviji živjelo najbolje u njenoj istoriji. U Njemačkoj je bilo – siromaštvo pa fašizam. Kod nas – fašizam pa siromaštvo. Za vrijeme Ante Markovića prosječna plata je bila oko 1000 DM – što je vrijedjelo značajno više od današnjih 1000 eura. Je li tako? Jeste. Kurs dinara bio je stabilan: sedam za jednu njemačku marku. Privatizacija koju je sprovodio Marković bila je značajno drugačija od privatizacije koju su sproveli oni koji su, za razliku od njega, na izborima dobili podršku naroda. Marković je za razliku od njih sprovodio privatizaciju, a ne pljačku u produženom trajanju. Zaposleni u preduzećima su, po Markovićevom zakonu o privatizaciji, bili privilegovani: zakon je podrazumijevao izdavanje internih dionica i popuste za menadžment i radnike dok je, s druge strane, inostranim investitorima

otežavao prodaju udjela u preduzećima. Šta je na to rekao narod? Sočno je, ljigavo i smeđe pljunuo na blagostanje pa zaključio – Pusti sad to, daj da se mi prvo pokoljemo”.

Tri: „To ti je kao ono: šta je prije, kokoš ili jaje”

„I sve si mi to ispričao da bi rekao: narod je kriv? *It goes without saying*”, veli Tomović.

Pa nastavi: „A ono tvoje – u Njemačkoj prvo siromaštvo pa fašizam, kod nas prvo fašizam pa siromaštvo? To ti je kao ono: šta je prije, kokoš ili jaje. Ti si, koliko sam ti puta rekao, šampion banalnosti. Kako, i pored toga, još uvijek nisi postao fašista, nije mi jasno. Ili bih trebao reći – nije mi jasno kako se, i pored toga, još uvijek nisi izjasnio kao fašista”.

Odavno ne marim za bilo šta što Tomović govori. Odavno me ništa što on kaže ne može razljutiti, kamoli učiniti da se postidim. Platim konobaru i Tomoviću kažem: „Prošetajmo”.

Kišni je dan, a samo takvim danima nas dvojica šeta-mo: manje je ljudi na ulicama.

„Hajdemo do Trga robova”, predložim.

Ulcinjski Stari grad svojevremeno je bio gusarsko gnijezdo. Nastanjivali su ga tuniški i ulcinjski pirati koji su odatle odlazili u pljačkaške pohode širom Mediterana.

Možemo pretpostaviti da su u tu čudnu poslovnu simbiozu Ulcinjani unijeli materijalna sredstva, a Tunižani *know how*. U utvrdi i dalje postoji trg na kojem su gusari u roblje prodavali zatvorenike. Legenda veli da je u jednoj od ćelija na tom trgu bio zatočen i Miguel de Cervantes.

Tomović odbije. Odvede me na drugi kraj grada, u totošku cigan-mahalu.

„Šta vidiš?“, pita me.

„Vidim odrpane, sredovječne nadničare iz Albanije koji čekaju da ih neko ubaci u kola i odvede da rade za dnevnicu“, kažem.

„Mogao si isto tako reći i – Vidim trg robova. No, tvoj opis je tačan. Donekle. Jer radnika iz Albanije odavno nema. Ovo što vidiš jeftina je radna snaga iz Crne Gore, Bosne i Srbije.“

„Znam te“, nastavio je Tomović, „sad se pitaš: je li među ovim odrpanim, umornim i prezrenim ljudima neki Cervantes, neki uzvišeni, briljantni duh koji grca u bijedi? Ja se pitam drugo: koliko je među ovim ljudima bivših pripadnika srednje klase, koliko bivših fašista iz devedesetih.“

„To je barem lako provjeriti“, reko.

„U pravu si“, složio se Tomović. „Halo, gospodo“, razdrao se, „svi među vama koji imaju završen fakultet, neka dignu ruku!“

•

DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

•

Suočeni s negativnim društvenim, kulturnim i ekonomskim posljedicama političkih manipulacija jezikom i aktualnih jezičnih politika u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, mi, doljepotpisani, donosimo

DEKLARACIJU O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

Na pitanje da li se u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji upotrebljava zajednički jezik – odgovor je potvrđan.

Riječ je o zajedničkom standardnom jeziku policentričnog tipa – odnosno o jeziku kojim govori više naroda u više država s prepoznatljivim varijantama – kakvi su njemački, engleski, arapski, francuski, španjolski, portugalski i mnogi drugi. Tu činjenicu potvrđuju štokavica kao zajednička dijalekatska osnovica standardnog jezika, om-

jer istoga spram različitoga u jeziku i posljedična međusobna razumljivost.

Korištenje četiri naziva za standardne varijante – bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski – ne znači da su to i četiri različita jezika.

Inzistiranje na malom broju postojećih razlika te nasilnom razdvajanju četiri standardne varijante dovodi do niza negativnih društvenih, kulturnih i političkih pojava, poput korištenja jezika kao argumenta za segregaciju djece u nekim višenacionalnim sredinama, nepotrebnih „prevođenja” u administrativnoj upotrebi ili medijima, izmišljanja razlika gdje one ne postoje, birokratskih prisila, kao i cenzure (te nužno auto-cenzure), u kojima se jezično izražavanje nameće kao kriterij etno-nacionalne pripadnosti i sredstvo dokazivanja političke lojalnosti.

Mi, potpisnici ove Deklaracije, smatramo da

- činjenica postojanja zajedničkog policentričnog jezika ne dovodi u pitanje individualno pravo na iskazivanje pripadnosti različitim narodima, regijama ili državama;
- svaka država, nacija, etno-nacionalna ili regionalna zajednica može slobodno i samostalno kodificirati svoju varijantu zajedničkog jezika;
- sve četiri trenutno postojeće standardne varijante ravnopravne su i ne može se jedna od njih smatrati jezikom, a druge varijantama tog jezika;

- policentrična standardizacija je demokratski oblik standardizacije najbliži stvarnoj upotrebi jezika;
- činjenica da se radi o zajedničkom policentričnom standardnom jeziku ostavlja mogućnost svakom korisniku da ga imenuje kako želi;
- između standardnih varijanti policentričnog jezika postoje razlike u jezičnim i kulturnim tradicijama i praksama, upotrebi pisma, rječničkom blagu kao i na ostalim jezičnim razinama, što mogu pokazati i različite standardne varijante zajedničkog jezika na kojima će ova Deklaracija biti objavljena i korištena;
- standardne, dijalekatske i individualne razlike ne opravdavaju nasilno institucionalno razdvajanje, već naprotiv, doprinose ogromnom bogatstvu zajedničkog jezika.

Stoga, mi, potpisnici ove Deklaracije, pozivamo na

- ukidanje svih oblika jezične segregacije i jezične diskriminacije u obrazovnim i javnim ustanovama;
- zaustavljanje represivnih, nepotrebnih i po govornike štetnih praksi razdvajanja jezika;
- prestanak rigidnog definiranja standardnih varijanti;
- izbjegavanje nepotrebnih, besmislenih i skupih „prevođenja” u sudskoj i administrativnoj praksi kao i sredstvima javnog informiranja;
- slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičnih raznovrsnosti;

- jezičnu slobodu u književnosti, umjetnosti i medijima;
- slobodu dijalekatske i regionalne upotrebe;
- i, konačno, slobodu „miješanja”, uzajamnu otvorenost te prožimanje različitih oblika i izričaja zajedničkog jezika na sveopću korist svih njegovih govornika.

BIOGRAFIJE

Daša Drndić (Zagreb, 1946 – Rijeka, 2018), hrvatska spisateljica, esejistkinja i prevoditeljka čije se delo smatra jednim od vrhunaca kako hrvatske tako i šire postjugoslovenske proze početkom XXI veka. Od detinjstva živi u Beogradu, gde će na Filološkom fakultetu studirati engleski jezik i književnost. Zahvaljujući Fulbrajtovoj stipendiji, magistrirala je dramaturgiju na Univerzitetu Illinois 1971, a studirala je i na Univerzitetu Case Western Reserve u Klivlendu.

Nakon toga postaje urednica u izdavačkoj kući „Vuk Karadžić“, kao i profesorka engleskog jezika na Narodnom univerzitetu „Đuro Salaj“ te urednica-dramaturškinja na Radioteleviziji Beograd. Početkom '90-ih odlazi iz Beograda i seli se za Rijeku, da bi od 1995. do 1997. živela u Kanadi.

Doktorirala je na Filozofskom fakultetu u Rijeci s te-

mom o profeminizmu i političkom angažmanu spisateljica kroz njihova dela. Na Sveučilištu u Rijeci predavala je modernu britansku književnost i kreativno pisanje na Odseku za anglistiku. U periodu od 1970. do 1992. bila je članica Udruženja književnih prevodilaca Srbije, a potom i članica Hrvatskog društva pisaca i hrvatskog PEN-a. Napisala je dvadeset dve igrane i dokumentarne radio drame i objavila jedanaest proznih knjiga.

Prevod na engleski njenog romana iz 2007. *Sonnenschein* o sudbini jevrejske dece tokom II svetskog rata doneo joj je pažnju evropske i svetske književne javnosti. Za njega je prethodno dobila nagradu *Fran Galović* i *Kikklop*, a zatim i *Foreign Fiction Prize* britanskog časopisa *Independent* za 2013. Takođe, dobitnica je i međunarodne nagrade *Prozart* za 2014. godinu, kao i britanske nagrade *Warwick* za prevedene spisateljice za roman *Belladonna*. Engleski prevod njenog posljednjeg romana *EEG* u Sjedinjenim državama je dobio nagradu za najbolju stranu knjigu za 2020. Treba, osim ovih, pomenuti njena ostala zapažena dela, kao što su *April u Berlinu* (2009), *Leica format* (2003) i *Doppelgänger* (2002).

Andrej Nikolaidis (Sarajevo, 1974) crnogorski i bosanskohercegovački prozni pisac i kolumnista. Kada je izbio rat u Bosni, preselio se u Ulcinj, gde je već živeo do šeste godine života.

Pisao je i piše za veliki broj novina i magazina iz celog regiona (Vijesti, Dnevnik, Slobodna Bosna, Koha Ditore...) Godine 2010. postao je savetnik predsednika Crne Gore za kulturu i slobodno društvo.

Za roman *Sin* (2006) dobio je nagradu EU za književnost. Za roman *Odlaganje. Parezija* (2012) dobio je crnogorsku državnu nagradu Miroslavljevo jevanđelje, a za roman *Mađarska rečenica* (2016) nagradu Meša Selimović za najbolji roman na prostoru BiH, Srbije, Hrvatske i Crne Gore. Treba, osim ovih, pomenuti još neke njegove prozne knjige, kao što su *Katedrala u Sijetlu* (1999), *Oni!* (2001), *Mimesis* (2003), *Dolazak* (2009). Iz oblasti publicistike objavio je knjigu *Homo Sucker: Poetika Apokalipse* (2010).

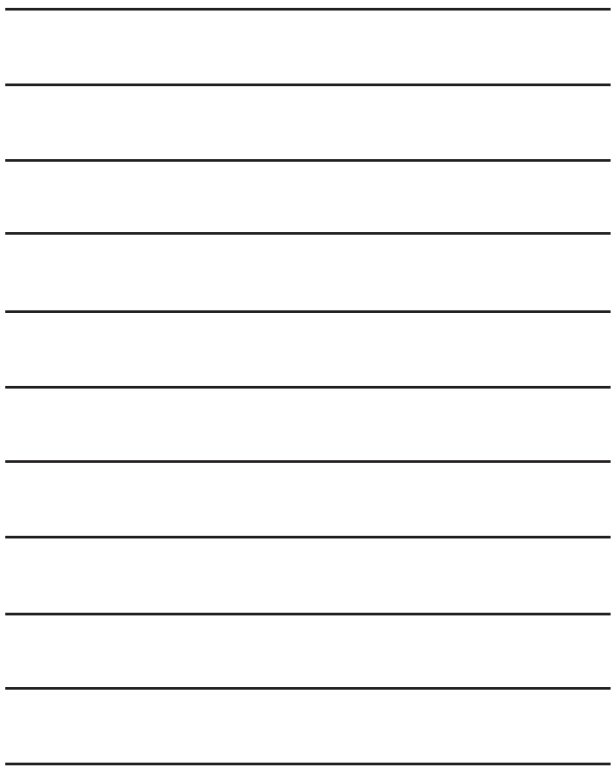
Njegovi romani prevedeni su na 14 svetskih jezika. Živi u Ulcinju sa svojom suprugom, pesnikinjom Sanjom Martinović.

SADRŽAJ

O PROJEKTU ZAJEDNIČKA ČITAONICA / 5
TRI ESEJA O ANTI/FAŠIZMU - Daša Drndić
Puzeći fašizam / 11
Fašizam, welcome / 19
O ocu i trajnom antifašizmu / 29
TAKO JE GOVORIO TOMOVIĆ - Andrej Nikolaidis / 41
DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU / 59
BIOGRAFIJE / 65

Edicija: Zajednička čitaonica

Urednici: Vladimir Arsenijević i Igor Štiks

Izvršni urednik: Danilo Lučić

Komunikacije i spoljni poslovi: Milena Berić

Administracija i finansije: Milan Adnađ

Dizajn korica: Johana Bogićević

Lektura: Iva Kosovac

Štampa: Caligraph (caligraph.rs)

Tiraž: 1000

Beograd, 2020. godine

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 978-86-81632-05-5

COBISS.SR-ID 16874249
